

УДК 39:[930:001.891.55](477.41/42+477.82)“199/201”

ПОСТЧОРНОБИЛЬСЬКІ ЕКСПЕДИЦІЇ 1993–2018 РОКІВ НА ТЛІ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІССЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Ігор ГІЛЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті наведено періодизацію польових досліджень Полісся України упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., показано найважливіші тенденції та наукові результати кожного етапу. Охарактеризовано місце постчорнобильських експедицій 1993–2018 рр. у процесі дослідження цього етнографічного регіону. Особлива увага приділена зміні методики польової роботи, розширенню тематики та географії, науковим досягненням. Показано, що завдяки постчорнобильським експедиціям Полісся вперше опинилося в центрі наукових зацікавлень українських етнологів. За масштабами проведеної збирацької роботи вони не мають аналогів в Україні. Зокрема упродовж 1993–2018 рр. обстежено близько 650 місцевостей. Вказано на певні негативні аспекти у формуванні колективу дослідників, архівації та музеєфікації зібраних етнографічних матеріалів, введенні їх у науковий обіг.

Ключові слова: Полісся України, польові дослідження, методи, тематика, традиційна культура.

Польові етнографічні дослідження Полісся України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. були й досі є важливим напрямом народознавчих студій не лише в українській етнологічній науці, а й у слов'янознавстві загалом. На масштаби, методику, тематику, географію польової збирацької роботи впродовж зазначеного періоду вплинули важливі суспільно-політичні (приєднання Західної України до СРСР та радянізація цих теренів, відновлення незалежності України), ідеологічні (заборона публікацій окремих праць, що суперечили офіційній ідеології; “редагування” та заздальгідь скоординовані висновки багатьох досліджень), наукові (пошук слов'янської прабатьківщини, реконструкція праслов'янської духовної культури, реалізація інших важливих загальноукраїнських наукових проектів, передусім історико-етнографічного атласу), економічні (недостатнє фінансування), техногенні (чорнобильська катастрофа) та інші чинники.

У пропонованій статті зроблено спробу розглянути найважливіші специфічні риси та наукові результати постчорнобильських експедиційних досліджень Полісся України, які від 1993 р. щорічно проводять українські етнологи.

ги та представники суміжних наукових дисциплін в райони, що постраждали від Чорнобильської катастрофи в 1986 р.

На підставі опрацювання значної кількості архівних та опублікованих матеріалів щодо організації та наукових результатів збирацької роботи в досліджуваному періоді можна виокремити чотири етапи:

1) У 1944–1953 рр. окрім проведення окремих тематичних досліджень (Людмила Шевченко – ткацтво, Петро Салій – рибальство та мисливство), здійснювалася підготовка ще низки наукових проектів. Зокрема, у 1947–1949 роках львівські етнологи готували “Атлас матеріальної культури західних областей України” (експедиціями були охоплені всі західні області УРСР, що правда, нерівномірно та не в тих масштабах, яких вимагала реалізація проекту). Саме львівські народознавці на початку 1950-х років першими запропонували ідею підготовки колективного дослідження традиційної та сучасної культури українського Полісся, здійснили дві комплексні експедиції для збору матеріалів, проте цей проект не завершили у зв’язку з початком підготовки колективної монографії “Українці”¹. На початку 1950-х років було підготовлено й перше комплексне дослідження робітничого побуту на теренах Полісся, зокрема кандидатську дисертацію Л. Шевченко про побут кралевецьких ткачів²;

2) У 1954 р. – на початку 1960-х років здійснено перші спроби підготовки загальноукраїнських колективних етнологічних досліджень. Зокрема йдеться про двотомну монографію “Українці” (роботу над якою розпочали в 1954 р., проте на початку 1960-х років влада з ідеологічних міркувань заборонила її публікацію)³; започатковано підготовку українського історико-етнографічного атласу (експедиції Миколи Ковальського та Катерини Матейко, які досліджували відповідно сільськогосподарські знаряддя праці та одяг мешканців правобережного Полісся)⁴;

3) На етапі 1964 р. – 1980-их років можна умовно виділити п’ять найважливіших наукових проектів, для реалізації яких було налагоджено широко-масштабну збирацьку роботу на теренах Полісся України:

¹ Ігор Гілевич, “Українська етнографічна наука у першому повоєнному десятилітті та польові дослідження Полісся,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 43 (2008): 47–49.

² Людмила Шевченко, *Социалистический быт и культура ткачей художественно-промышленной артели им. 20-летия Октябрьской революции (г. Кролевец): историко-этнографический очерк* (Автореф. дисс. канд. ист. наук, Киев: ИМФЭ АН УССР, 1954); Ігор Гілевич, “Наукові студії Людмили Шевченко у повоєнний період: поліссезнавчий аспект,” *Народознавчі зошити* (далі – НЗ) 6 (2016): 1378–1379.

³ Ігор Гілевич, “Внесок Людмили Шевченко у підготовку двотомної колективної монографії “Українці” (1954 – початок 1960-х років),” *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 16 (2015): 102–120.

⁴ Ігор Гілевич, “Основні господарські заняття поліщуків у наукових студіях другої половини ХХ – початку ХХІ ст.,” *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр.: наукові записки РДГУ* 25 (2014): 171; Ігор Гілевич, “«Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії» і польові дослідження в Україні (друга половина 1960-х – початок 1970-х рр.),” *НЗ* 3 (2011): 402.

а) “Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії” – основну збирацьку роботу провели упродовж 1964–1971 рр. зусиллями київських, львівських та частково інших народознавців за попередньо розробленими питальниками з народного будівництва, одягу і сільськогосподарських знарядь праці. Щоправда, публікацію атласу з ідеологічних міркувань заборонили в епоху маланчукізму, а тому зібрані матеріали були введені у науковий обіг лише частково⁵. Зокрема з-поміж зафіксованих поліських матеріалів найповніше оприлюднено відомості про сільськогосподарські знаряддя праці у колективній монографії⁶;

б) монографічні праці, присвячені таким ділянкам традиційної культури українців як одяг⁷, ткацтво⁸, календарна⁹, весільна¹⁰ та родильна¹¹ обрядовість тощо. Матеріал для них зібраний під час малочисельних маршрутних експедицій чи індивідуальних експедиційних виїздів¹²;

в) двотомна колективна монографія про традиційну і сучасну культуру поліщуків, над якою працювали українські та білоруські народознавці наприкінці 1970-х – у першій половині 1980-х років. Зусиллями львівських етнологів здійснено 8 комплексних експедицій та кілька десятків відряджень, в яких брали участь понад 20 співробітників, що досліджували різні ділянки народного побуту, господарських занять, матеріальної та духовної культури. Вперше за історію української етнології упродовж досить короткого терміну здійснено комплексне дослідження всього Полісся. Проведена науково-пошукова робота вможливила оприлюднення двох колективних монографій з проблематики традиційної та сучасної культури мешканців Полісся¹³, трьох

⁵ Гілевич, “«Регіональний історико-етнографічний атлас,» 402–408.

⁶ Володимир Горленко, Іван Бойко, Олекса Куницький, *Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія)* (Київ: Наукова думка, 1971).

⁷ Катерина Матейко, *Український народний одяг* (Київ: Наукова думка, 1977).

⁸ Олена Боряк, *Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.)* (Київ: Б.в., 1997).

⁹ Олександр Курочкін, *Новорічні свята українців: традиції і сучасність* (Київ: Наукова думка, 1978); Юрій Климець, *Купальська обрядовість на Україні* (Київ: Наукова думка, 1990).

¹⁰ Неоніла Здоровега, *Нариси народної весільної обрядовості на Україні* (Київ: Наукова думка, 1974); Галина Пашкова, *Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся. На матеріалах весільної обрядовості* (Київ: Наукова думка, 1978); Валентина Борисенко, *Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження* (Київ: Наукова думка, 1988).

¹¹ Наталя Гаврилюк, *Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев)* (Київ: Наукова думка, 1981).

¹² Ігор Гілевич, “Польові дослідження традиційної сімейної обрядовості поліщуків (друга половина XX – початок XXI ст.),” *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 11 (2010): 171–172; Ігор Гілевич, “Польові дослідження північних районів Київщини під час підготовки двотомної колективної монографії про Полісся (кінець 1970-х – початок 1980-х рр.): історія та наукові результати,” *Археологія і давня історія України* 3 (Дослідження Київського Полісся) (2016): 189, 190.

¹³ *Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья*, под ред. В. К. Бондарчика (Минск: Наука и техника, 1987); *Полесье. Матеріальна культура*, под ред. В. К. Бондарчика, Р. Ф. Кирчова (Київ: Наукова думка, 1988).

кандидатських дисертацій (Романа Гошка – будівництво¹⁴, Олександри Нестер – ткацтво¹⁵, Галини Стельмашук – одяг¹⁶) та низки статей¹⁷;

г) створення музеїв під відкритим небом – активне проведення експедицій та перевезення експонатів співробітниками львівського та київського скансенів припадає на кінець 1960-х – 1980-ті роки¹⁸;

д) з метою реалізації програми “Поліського етнолінгвістичного атласу” російські, білоруські та українські етнолінгвісти та діалектологи здійснювали польові дослідження на теренах Полісся України від 1975 р. до Чорнобильської катастрофи 1986 р. Тоді з 148 населених пунктів України, Білорусії та Росії, залучених у мережу атласу, вдалося обстежити 114 сіл¹⁹;

4) постчорнобильські експедиційні дослідження (комплексні, музейні та до переселенців), активізація збирацької роботи численних регіональних народознавчих осередків (Волинського краєзнавчого музею, Рівненського обласного краєзнавчого музею тощо), відновлення польових досліджень польських учених (1990-ті – початок 2000-х років – збір матеріалів для “Етнолінгвістичного атласу Побужжя”²⁰; 2002–2006 рр. – польові дослідження студентів Ін-

¹⁴ Роман Гошко, *Развитие традиционной застройки сельских поселений Украинского Полесья (вторая половина XIX–XX вв.)* (Автореф. дисс. канд. ист. наук, Минск: ИМЭФ БРСР, 1988).

¹⁵ Александра Нестер, *Народное ткачество украинского Полесья конца XIX – начала XX вв.* (Автореф. дисс. канд. ист. наук, Минск: ИМЭФ БРСР, 1984)

¹⁶ Галина Стельмашук, *Народный костюм Украинского Полесья конца XIX – начала XX в.* (Автореф. дисс. канд. ист. наук, Минск: ИМЭФ БРСР, 1983).

¹⁷ Зор’яна Болтарович, Роман Кирчів, “Експедиційне вивчення Полісся,” *Народна творчість та етнографія* 5 (1983): 65–70; Роман Кирчів, “Народознавчі матеріали з Чорнобильського краю напередодні катастрофи,” *НЗ* 1–2 (2008): 10–13; Гілевич, “Польові дослідження північних районів,” 187–196.

¹⁸ Ігор Гілевич, “Польові етнографічні дослідження Полісся України науковцями львівського скансену: історія, географія, тематика, результати та подальші перспективи,” *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр.: наукові записки РДГУ* 16 (2009): 221–225; Марія Верговська, “До історії створення архітектурної експозиції “Полісся” в Національному музеї народної архітектури та побуту України,” *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба: матеріали Першої міжнар. наук.-практ. конф. (17–19 жовтня 2013 р., м. Львів): наук. зб. (Львів: Апріорі, 2013): 57–69.*

¹⁹ Никита Толстой, Светлана Толстая, “О задачах этнолингвистического изучения Полесья,” *Полесский этнолингвистический сборник: материалы и исследования; отв. ред. Н. И. Толстой (Москва: Наука, 1983): 3–20; Никита Толстой, “Этнокультурное и лингвистическое изучение Полесья (1984–1994),” Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья; отв. ред. Н. И. Толстой (Москва: Индрик, 1995): 5–18; Светлана Толстая, Этнолингвистическое изучение Полесья: состояние и перспективы,” *Полісся: мова, культура, історія: матеріали міжнар. конф. (Київ: Асоціація етнології, 1996): 47–54; Светлана Толстая, “Полесские экспедиции: взгляд через 50 лет,” Живая старина* 4 (2012): 19–21; Ігор Гілевич, “Польові дослідження російських і білоруських етнологів та етнолінгвістів на теренах Полісся України в 1945–1980-х рр.,” *НЗ* 1 (2014): 40–43.*

²⁰ Міхал Саевич, “Етнолінгвістичний атлас Прибужжя,” *Полісся: етнікос, традиції, культура (Луцьк: Вежа, 1997): 57–72.*

ституту етнології та культурної антропології Варшавського університету під керівництвом Войцеха Ліпінського в польських районах Рівненщини)²¹.

На цьому тлі яскраво виділяються саме постчорнобильські експедиційні дослідження. Ще в 1990 р. група ентузіастів розробила проект цільової програми “Комплексне історико-етнографічне дослідження Українського Полісся у 30-кілометровій зоні та на суміжних територіях, що постраждали від аварії на ЧАЕС”. Через відсутність фінансування реалізацію програми збереження етнокультурної спадщини Полісся України розпочали лише на початку 1992 р. При Мінчорнобилі створили спеціальний сектор “Історико-культурологічна експедиція”. Щоправда, до початку 2000-х років дослідження проводились на основі договорів Мінчорнобиля з окремими вітчизняними науковими установами, позаяк штат Історико-культурологічної експедиції налічував лише три одиниці, дві з яких невдовзі скоротили. Єдиним постійним співробітником був її керівник Ростислав Омеляшко.

У ході першого дослідницького етапу проведено картографування писемних джерел. Зокрема, створено банк даних із різних розділів традиційної і професійної культури Полісся.

Починаючи з 1993 р. українські народознавці (етнологи, фольклористи, мистецтвознавці, музикознавці, музесзнавці, історики, археологи) щорічно проводять збирацьку роботу на теренах Полісся (спершу насамперед Середнього) та серед переселенців, головною метою якої є комплексне дослідження традиційної культури поліщуків. Ці польові дослідження кардинально відрізняються від усіх попередніх, які працювали на теренах Полісся України до аварії на ЧАЕС. Свідченням цього є вже той факт, що проводять експедиції трьох видів: комплексні, музейні та до переселенців, між якими є суттєві відмінності як у методах польової роботи, так і в завданнях, які стоять перед самими дослідниками.

Так, перед учасниками комплексних експедицій стоїть завдання на основі опитування респондентів, спостережень і дослідження матеріальних пам’яток в уражених радіацією селах, які не підлягали суцільному відселенню, або ж планувалось це зробити в найближчі роки, виявити і максимально достовірно та повно зафіксувати найцінніші елементи і явища матеріальної та духовної культури місцевих автохтонів. До складу таких експедицій входять до 20–25 фахівців, за кожним із яких закріплена конкретна ділянка традиційної культури. Вони проводять вивчення від кільканадцяти до кількох десятків сіл у кожному з постраждалих адміністративних районів, чого досі в таких масштабах жодного разу не проводилося в Україні.

---

²¹ Войцех Ліпінський, “Традиція польських етнографічних зацікавлень Поліссям і сучасні дослідження Інституту Етнології та Культурної Антропології Варшавського університету на теренах північної Рівненщини,” пер. з пол. О. Бойченка, *Західне Полісся. Історія та культура* 2 (2006): 39–46; *Dzisiejsze Polesie*, pod. red. Wojciecha Lipińskiego (Warszawa : DIG, 2013).

У плані методики таких досліджень планувалося застосувати досвід Музею-кабінету антропології ім. Федора Вовка, співробітники якого в 1920-х роках розробили й застосували методику монографічного дослідження матеріальної та духовної культури українців. Проте насправді спільність полягала у тому, що проводилось комплексне дослідження різних сфер життя мешканців кожного з обстежених сіл. З іншого боку, українські етнологи 1920-х років для підготовки таких досліджень використовували стаціонарну методику, тобто 1–2 дослідники кілька місяців проживали в певному населеному пункті (тобто фактично організовували тут етнографічну станцію), то учасники сучасних комплексних експедицій досліджували традиційного культуру певного населеного пункту упродовж одного дня (а часто й двох сіл за один день), але робили це одночасно 25–30 фахівців із різних ділянок традиційної культури.

Учасники музейних експедицій повинні за допомогою фото- та відеоапаратури максимально зафіксувати вцілілі архітектурні пам'ятки, плани забудови села, побутові та декоративно-ужиткові речі у зоні відчуження і зібрати експонати для майбутнього музею. Екстремальні умови роботи в радіоактивно забруднених районах вимагають використання специфічних методів і методик збору матеріалу, техніки докладної ідентифікації, паспортизації, дезактивації експонатів тощо.

Натомість народознавці, що залучені до третьої групи експедицій, за спеціально розробленою програмою проводять фіксацію усного етнографічного матеріалу в місцях компактного проживання переселенців²².

Для проведення робіт у кожному напрямі створили спеціальні творчі колективи. Так, протягом 1994–1999 рр. комплексні експедиції проводилися на основі договорів Мінчорнобиля та Інституту народознавства НАН України. Основу такого колективу склали науковці цього інституту. Разом із ними працювали також фахівці з інших установ. Упродовж 1994–1997 рр. керівником експедицій був Михайло Глушко, в 1998 р. – Корнелій Кутельмах, а з 1999 р. – Ярослав Тарас. Загалом лише упродовж 1994–1997 рр. польовими дослідженнями охоплено більшу частину Середнього Полісся між ріками Дніпро та Уборть (246 населених пунктів)²³.

Творчий колектив “Переселенці” (керівник – Ганна Скрипник), утворений на базі Українського фольклорно-етнографічного центру ІМФЕ НАН України, розпочав збирацьку роботу ще в 1993 р. Уже до 1996 р. дослідженнями

²² Ростислав Омеляшко, “Концептуальні засади та організація врятування і збереження етнокультурної спадщини Полісся,” Полісся: мова, культура, історія: матеріали міжнар. конф. (Київ: Асоціація етнології, 1996): 9–27; Михайло Глушко, “Постчорнобильське експедиційне етнографічне дослідження Середнього Полісся (наукові здобутки, прогалини, завдання),” *НЗ* 3–4 (2006): 321–327; Олександра Брицина, Ростислав Омеляшко, “«Името на тази звезда е “Пелин”»: изучаване на традиционната култура на жителите на пострадалата от Чернобилската авария територия и на преселниците,” *Българска етнология* 4 (2007): 67–76.

²³ Глушко, “Постчорнобильське експедиційне етнографічне дослідження,” 323–324.

було охоплено 12 сіл Київської і 22 села Житомирської областей, де проживали вихідці з поліських районів Київщини та Житомирщини²⁴.

Натомість творчий колектив під керівництвом спершу Д. Кулиняка і Ю. Шилова, а згодом Р. Омеляшка проводив збирацьку роботу на теренах зони відчуження.

Наприкінці 2001 р. був створений Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій (з 2007 р. – Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф; далі – ДНЦЗКСТК), і саме відтоді всі договори укладались лише з ним. Зараз у Центрі працює більше п'ятдесяти народознавців різного профілю. Постійним керівником цієї установи є Р. Омеляшко, який очолює всі експедиції²⁵.

Упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. констатуємо поступове зростання наукового інтересу до Полісся України як українських народознавців, так і росіян, білорусів, поляків (з 1990-х років). У середовищі українських етнологів зацікавлення цим історико-етнографічним регіоном особливо посилювалося наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років, проте й тоді етнологічні дослідження Полісся відчутно поступалися вивченню Українських Карпат за кількістю експедицій та підготовлених наукових розвідок. Лише в період незалежності України Полісся посіло пріоритетне місце за масштабами польових етнографічних досліджень, насамперед завдяки щорічним постчорнобильським експедиціям (упродовж 1994–2018 рр. обстежено бл. 650 населених пунктів Середнього, Західного та Східного Полісся, зокрема й 159 уже відселених).

До початку ХХ ст., а на Західному Поліссі аж до кінця 1930-х років, вивчали Полісся передовсім польські, російські та білоруські народознавці. У 1920-х – на початку 1930-х років у підрадянській Україні місцеві (українські) вчені почали домінувати у дослідженні Середнього та Східного Полісся (Василь Кравченко, Неоніла Заглада, Антін Онищук, Стефан Таранушенко, Людмила Шевченко, Лідія Шульгина, Євгенія Спаська, Корній Черв'як та ін.), а в повоєнні десятиліття найбільший внесок у польові дослідження Полісся України зробили наукові колективи загальноукраїнських та регіональних народознавчих осередків, частково московські етнолінгвісти. Щоправда, саме робота останніх у 1970–1980-х роках була краще скоординованою, масштабнішою та результативнішою. І лише упродовж останніх 25 років завдяки організації щорічних систематичних постчорнобильських експедицій українські поліссезнавці відчутно випереджають своїх колег із сусідніх держав за масштабами збирацької роботи на теренах Полісся України. Проте за рівнем наукових праць і

²⁴ Ганна Скрипник, “До проблеми етнокультурної та соціально-психологічної адаптації поліщуків-переселенців (за матеріалами польових етнографічних досліджень),” *Древляни: збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Вип. 1*; за ред. С. Павлюка, В. Скурагівського, Р. Омеляшка (Львів: ІН НАНУ, 1996): 45.

²⁵ Брицина, Омеляшко, “«Името на тази»”.

значущістю теоретичних висновків таке співвідношення тривалий період було не на користь українських народознавців. Ситуація почала змінюватися лише в останні роки завдяки працям таких науковців як Михайло Глушко²⁶, Корнелій Кутельмах²⁷, Валентина Конобродська²⁸, Ірина Несен²⁹, Людмила Пономар³⁰, Роман Радович³¹, Роман Сілецький³², Володимир Галайчук³³ та ін., переважна більшість з яких (окремі залишаються й досі) були учасниками цих експедицій.

З іншого боку, якщо в попередні історичні періоди Полісся досліджувала не чисельна когорта фахівців, які власними зусиллями збирали першоджерела з різних ділянок традиційної культури або ж залучали розгалужену сітку кореспондентів, то в повоєнний період таку місію почали виконувати вузькотематичні та комплексні (1970–1980-ті роки) етнографічні експедиції, які організовували провідні українські народознавчі центри Києва та Львова, Інститут слов'янознавства та балканістики АН СРСР, музеї під відкритим небом тощо. Водночас значно зменшилася кількість стаціонарних досліджень, чисельність і роль збирачів-аматорів, а також застосування анкет-питальників з метою охоплення великого числа респондентів*.

Основними способами фіксації польового етнографічного матеріалу були безпосередні спостереження та інтерв'ювання. Нині все частіше народознавці, насамперед учасники постчорнобильських експедицій, залучають нову

---

²⁶ Михайло Глушко, *Генезис тваринного запрягу в Україні (культурно-історична проблема)* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003)

²⁷ Корнелій Кутельмах, “Русалки в повір'ях поліщуків,” *Записки Наукового товариства імені Шевченка* 242 (Праці Секції етнографії і фольклористики) (2001): 87–153.

²⁸ Валентина Конобродська, *Поліський поховальний і поминальний обряди. Т. 1. Етнолінгвістичні студії* (Житомир: Полісся, 2007).

²⁹ Ірина Несен, *Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та релігійні форми (середина XIX–XX ст.)* (Київ: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005).

³⁰ Людмила Пономар, *Назви одягу Західного Полісся* (Київ: Б.в., 1997); Людмила Пономар, *Народний одяг Правобережного Полісся середини XIX – середини XX століття (Історико-етнографічний атлас. Словник)* (Київ: ТОВ “Бизнесполиграф”, 2014).

³¹ Роман Радович, *Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси* (Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2017).

³² Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011).

³³ Володимир Галайчук, *Українська міфологія* (Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016).

* Чи не єдиний випадок їх масового використання – це збір матеріалів до історико-етнографічного атласу. Щоправда, відповідні три програми-запитальники після тривалих доповнень та редагувань опублікували із значним запізненням аж у 1969 р., що значно зменшило масштаби та ефективність їхнього застосування (Гілевич, “«Регіональний історико-етнографічний атлас,” 403). Значно більше програм-запитальників (23 спеціальні, а згодом одна зведена) розробили в другій половині 1970-х – на початку 1980-х років для збору матеріалів для “Поліського етнолінгвістичного атласу”, але вони були розраховані на осіб з певним рівнем підготовки (щонайменше студентів-філологів) (Гілевич, “Польові дослідження російських,” 41).

фото-, аудіо- та відеотехніку, але через постійне недофінансування це відбувається зі значним запізненням**.

Комплексні експедиції на теренах Полісся України були започатковані ще наприкінці XIX – на початку XX ст. співробітниками краєзнавчого музею, організованого бароном Федором фон Штейнгелем у Городку поблизу Рівного³⁴. Поодинокі комплексні експедиції українські народознавці провели й на початку 1950-х років на правобережному Поліссі³⁵. Щоправда, тодішні республіканські осередки власними зусиллями часто не могли організувати повноцінну комплексну експедицію, оскільки не вистачало кадрів – фахівців із багатьох досліджуваних ділянок культури. Лише наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років львівські народознавці здійснили вісім комплексних експедицій³⁶. Учасники постчорнобильських комплексних експедицій збирають матеріал із 24 тематичних напрямів, проте їхні організатори також мають проблему нестачею фахівців із багатьох ділянок традиційної культури українців. Тож і сьогодні трапляється, що один дослідник збирає матеріали з кількох об'ємних тем, а фахівців із окремих ділянок готують у процесі проведення цих експедицій.

Упродовж другої половини XX – початку XX ст. етнологи постійно розширювали географію та збільшували масштаби збирацької роботи. Найбільше уваги було приділено Середньому (особливо після аварії на ЧАЕС) і Західному Поліссю, значно менше – Східному Поліссю. Тому саме поліські райони Чернігівської та Сумської областей, а не лише постраждали від аварії на ЧАЕС, потребують нагальної уваги сучасних українських етнологів під час організації нових комплексних експедицій. Заклики до цього лунали ще з

** Під цим кутом зору принципово відрізняється експедиція, яку 13–29 серпня 2004 р. провели Михайло Глушко (керівник), Роман Сілецький, Володимир Галайчук, Михайло Рожко, Олексій Доля, Сергій Марченко та професор Університету Роджера Вільямса (США) Мирон-Олег Стахів на теренах північних районів Київської, Житомирської і Рівненської областей. Тоді на відміну від попередніх експедицій, науковців цікавили, по-перше, найтипівіші зразки народної культури і побуту місцевих автохтонів, а по-друге, найбільш естетично презентабельні з-поміж них. Ця особливість виходила з головного завдання, що стояло перед учасниками науково-пошукової подорожі, – донести до якомога ширшого кола громадськості, зокрема й зарубіжжя (Західної Європи та США), “достовірну інформацію про реліктові й непересічні за значенням культурні цінності тутешніх полішуків, умови їх щоденної праці та життя в постчорнобильський період, зафіксувавши відповідні відомості засобами найсучаснішої цифрової техніки” (Михайло Глушко, “Шляхами постчорнобильських історико-етнографічних експедицій теренами Полісся України,” Вісник Львівського університету. Серія історична 39–40 (2005): 744). Науковці також намагалися простежити зміни, які тут відбулися з часу експедицій 1990 х років, і зафіксувати окремі елементи традиційної культури, які залишились тоді поза їхньою увагою.

³⁴ Алла Дмитренко, “Етнографічні дослідження Волині і Західного Полісся в другій половині XIX – першій третині XX століття: становлення наукової методики,” *Етнічна історія народів Європи* 20 (2005): 30; Ірина Довгалюк, *Фонографування народної музики в Україні: історія, методологія, тенденції: монографія* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016): 183–190.

³⁵ Гілевич, “Українська етнографічна наука у першому повоєнному,” 47–48.

³⁶ Болтарович, Кирчів, “Експедиційне вивчення Полісся,” 65–70; Гілевич, “Польові дослідження північних районів,” 189–191.

кінця 1990-х – початку 2000-х років³⁷. Проте перші дві експедиції у поліські райони (Ріпкинський, Чернігівський та Городнянський) Чернігівської області співробітники ДНЦЗКСТК провели лише в 2017–2018 рр.

Упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. полісезнавці досліджували широкий спектр традиційної та сучасної культури поліщуків. У перші повненні десятиліття в тематиці польових досліджень на Поліссі України доміантними були окремі ділянки матеріальної культури, насамперед, будівництво, одяг і сільськогосподарські знаряддя праці. Із середини 1970-х років тематика збирацької роботи стала багатограннішою, але й надалі зберігалася диспропорція між окремими темами, повнотою і докладністю їх студіювання³⁸.

За окреслений період українські й російські етнологи та частково етнолінгвісти організували комплексні дослідження окремих ділянок традиційної культури поліщуків: будівництво (М. Козакевич³⁹, Р. Гошко⁴⁰, А. Данилюк⁴¹, Р. Радович⁴², Г. Кошіль⁴³), одяг (Г. Стельмашук⁴⁴, Л. Пономар⁴⁵), ткацтво (О. Нестер⁴⁶), скотарство (М. Гладкий⁴⁷), допоміжні господарські заняття (А. Дмитренко⁴⁸), весільну (Г. Пашкова⁴⁹, І. Несен⁵⁰), обрядовість поховальну (В. Конобродська⁵¹) та календарну (С. Толстая⁵², Н. Ковальчук⁵³), метеороло-

³⁷ Глушко, “Постчорнобильське експедиційне етнографічне,” 325, 327.

³⁸ Гілевич, “Польові дослідження традиційної сімейної обрядовості,” 173–180; Гілевич, “Основні господарські заняття поліщуків,” 171–172; Гілевич, “Польові дослідження північних районів,” 188–195.

³⁹ Мустафа Козакевич, *Крестьянское жилище на Украинском Полесье во 2-й пол. XIX и 1-й пол XX в. и пути его дальнейшего развития* (Автореф. дисс. канд. ист. наук, Москва: ИЭ АН СССР, 1961).

⁴⁰ Гошко, *Развитие традиционной застройки*.

⁴¹ Архип Данилюк, *Традиційна архітектура регіонів України: Полісся* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001).

⁴² Радович, *Поліське житло: культурно-генетичні витоки*.

⁴³ Григорій Кошіль, *Житлово-господарське будівництво в селах Волинського Полісся в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття* (Автореф. дисс. канд. іст. наук зі спеціальності 07.00.05 – “етнологія”, Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2017).

⁴⁴ Стельмашук, *Народный костюм Украинского Полесья*.

⁴⁵ Пономар, *Назви одягу Західного Полісся*, Пономар, *Народний одяг Правобережного Полісся*.

⁴⁶ Нестер, *Народное ткачество украинского Полесья*.

⁴⁷ Микола Гладкий, *Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. (історико-етнологічне дослідження)* (Дрогобич: Вимір, 2007)

⁴⁸ Алла Дмитренко, *Традиційні промисли українців Західного Полісся в другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.* (Автореф. дис. [...] канд. іст. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія”, Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2000).

⁴⁹ Пашкова, *Етнокультурні зв'язки українців*.

⁵⁰ Несен, *Весільний ритуал Центрального Полісся*.

⁵¹ Конобродська, *Поліський поховальний*.

⁵² Светлана Толстая, *Полесский народный календарь* (Москва: Индрик, 2005) (Традиционная духовная культура славян; Современные исследования).

⁵³ Надія Ковальчук, *Календарні звичаї та обряди Рівненського Полісся: локальна специфіка та трансформації (ХХ – початок ХХІ ст.)* (Автореф. дисс. канд. іст. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія”, Київ: ІМФЕ НАН України, 2008).

гію (О. Васянович⁵⁴), народну медицину (І. Ігнатенко⁵⁵) тощо, значна частина яких здійснена учасниками постчорнобильських експедицій. Щоправда, часто ці дослідження обмежено окремими районами Полісся, найчастіше Середнім. Водночас й досі відсутні узагальнюючі праці про хліборобство, окремі допоміжні господарські заняття (мисливство, рибальство), харчування, громадський і сімейний побут, родильну обрядовість, демонологію, деякі ділянки народних знань, різні види ремесел і промислів тощо.

Значніших наукових результатів в етнографічних дослідженнях досяглось за умови використання не лише польових записів і музейних збірок, а й залучення доробку представників суміжних дисциплін (фольклористів, діалектологів, археологів, мистецтвознавців тощо). Між іншим, діалектологи та етнолінгвісти ще з 1970–1980-х років значно випереджають етнологів щодо вивчення багатьох ділянок традиційної культури поліщуків⁵⁶.

Під час підготовки етнологічних праць основними методами досліджень і надалі є описовий, історично-порівняльний і структурно-типологічний. Спорадично науковці застосовували картографічний (Н. Гаврилюк, В. Конобродська, І. Несен, Л. Пономар, С. Толстая, Н. Ковальчук та ін.), в окремих випадках – метод історичної реконструкції (праці М. Глушка, К. Кутельмаха, Р. Радовича, Р. Сілецького та ін.), проте завдяки власне останнім досягнуто значущих наукових результатів.

Поліссезнавчі етнографічні праці другої половини 1940–1980-х років переважно публікували в нечисленних фахових періодичних чи серійних виданнях України та Росії. З-поміж небагатьох окремих видань історичною подією були, безперечно, двотомна колективна праця за редакцією В. Бондарчика та Р. Кирчіва (1987–1988 рр.)⁵⁷ і збірник “Полесский этнолингвистический сборник: материалы и исследования” (1983 р.)⁵⁸. Водночас окремі важливі тогочасні наукові праці, підготовлені на поліському чи значно ширшому матеріалі, зокрема й “Атлас матеріальної культури західних областей України”, двотомна монографія “Українці”, “Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії”, дисертації Л. Шевченко та М. Козакевича, з різних причин не були опубліковані, а тому й залишаються мало чи зовсім невідомими сучасній науковій спільноті.

---

⁵⁴ Олександр Васянович, *Народна метеорологія українців Центрального Полісся кінця XIX – початку XXI ст.* (Автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія”, Київ: ІМФЕ НАН України, 2007).

⁵⁵ Ірина Ігнатенко, *Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах)*, (Київ: Дуліби, 2013).

⁵⁶ Толстой, Толстая, “О задачах этнолингвистического,” 3–8; Толстой, “Этнокультурное и лингвистическое изучение,” 5–18.

⁵⁷ *Общественный, семейный быт; Полесье. Материальная культура.*

⁵⁸ *Полесский этнолингвистический сборник: материалы и исследования*, отв. ред. Н. И. Толстой (Москва: Наука, 1983).

У незалежній Україні кількість поліссезнавчих публікацій у всеукраїнських і регіональних періодичних та серійних виданнях значно збільшилася, зокрема оприлюднено три випуски спеціального видання “Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження”⁵⁹, у 2012 р. – перший випуск серійного видання “Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф”⁶⁰. Важливим науковим здобутком стала публікація низки монографій (переважно кандидатських та докторських дисертацій), присвячених окремим ділянкам традиційної культури поліщуків⁶¹. На жаль, ДНЦЗКСТК досі не зміг налагодити систематичного видання монографій, збірників статей (зокрема й матеріалів щорічних конференцій, які проводяться на його базі за результатами експедицій), словників, збірників польових записів тощо. Змушені констатувати, що на сьогодні опубліковані співробітниками Центру та їхніми колегами з інших установ видання неспівмірні з масштабами проведеної збирацької роботи та зібраними першоджерелами.

Етнографічний матеріал, зібраний українськими та іноземними народознавцями впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., лише частково залучено до наукового обігу, а значна його частина залишається й досі в рукописах. Щоправда, якщо за результатами роботи співробітників народознавчих осередків та численних збирачів-аматорів у 1920-х – на початку 1930-х років на теренах підрадянської України в архівах наявна значна кількість етнографічних першоджерел, які нині становлять золотий фонд української етнологічної науки*, то ситуація з упорядкуванням, збереженням і залученням до наукового обігу матеріалів експедицій другої половини ХХ – початку ХХІ ст. на теренах Полісся України є неоднозначною: в архівах двох провідних народознавчих осередків України зберігається лише частина польових матеріалів поліських експедицій 1940–2000-х років, інша ж – у приватних збірках етнологів. Чимало науково цінного та добре впорядкованого матеріалу зна-

⁵⁹ *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 1. Київське Полісся. 1994*; за ред. С. Павлука, М. Глушка (Львів : ІН НАН України, 1997); *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 2. Овруччина. 1995*; за ред. С. Павлука, М. Глушка (Львів: ІН НАН України, 1999); *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996*; за ред. С. Павлука, Р. Омеляшка (Львів: ІН НАН України, 2003).

⁶⁰ *Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф* 1 (2012).

⁶¹ Пашкова, *Етнокультурні зв'язки українців*; Пономар, *Назви одягу Західного Полісся*; Данилюк, *Традиційна архітектура регіонів України*; Конобродська, *Поліський поховальний*; Гладкий, *Традиційне скотарство Середнього Полісся*; Ігнатенко, *Народна медицина українців Середнього Полісся*; Радович, *Поліське житло: культурно-генетичні витоки*.

* У наш час ці матеріали не лише використовуються при написанні численних тематичних досліджень, а й частково вводяться у науковий обіг у формі опублікованих корпусів першоджерел. До слова, до другого тому зібрання праць та матеріалів Василя Кравченка увійшли численні записи цього видатного народознавця та низки інших збирачів зі шляхетського с. Беги на Середньому Поліссі (Василь Кравченко, *Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2.* (Київ: ІМФЕ НАНУ, 2009)).

ходитьсь в Поліському архіві Інституту слов'янознавства РАН, який частково вже залучено до наукового обігу, проте саме рукописи є малодоступними для широкого кола українських поліссезнавців. Ситуацію дещо покращує серія спеціальних видань із текстами польових записів із різних ділянок духовної культури⁶². Матеріали постчорнобильських експедицій зберігаються у двох архівах: в архіві Інституту народознавства НАН України (за перші кілька років) та архіві ДНЦЗКСТК. Лише в 2011 р. нарешті вдалося офіційно зареєструвати Музей-архів народної культури Полісся. Значна кількість етнографічних першоджерел наявна також в архівах Київського та Львівського скансенів, обласних краєзнавчих музеїв Луцька та Рівного, Інституту культурної антропології (м. Луцьк), кафедри етнології Львівського національного університету ім. І. Франка та інших народознавчих осередків.

Під час багатьох поліських експедицій другої половини ХХ – початку ХХІ ст. народознавці збирали експонати для музеїв. Зокрема упродовж наукових мандрівок 1950–1980-х років значно збагатилася музейна збірка єдиного в Україні спеціалізованого етнографічного музею – Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (нині в складі Інституту народознавства НАН України). Натомість колекції історико-краєзнавчих музеїв Луцька, Рівного, Житомира, Чернігова та Сум у перші повоєнні десятиліття майже не поповнювались етнографічними експонатами з теренів Полісся. Певне поживалення розпочалося лише в 1960-х роках, і ще більше – після відновлення незалежності України.

Новим явищем в українському етнографічному музейництві другої половини ХХ ст. є скансени. Упродовж другої половини 1960-х – 1980-х років до музеїв під відкритим небом у Києві, Переяславі-Хмельницькому та Львові було перевезено цінні поліські архітектурні пам'ятки, а також інші пам'ятки матеріальної культури (одяг, знаряддя праці, меблі тощо). Щоправда, сектор “Полісся” створено лише в експозиції київського скансену⁶³. Окремі пам'ятки традиційно-побутової культури поліщуків придбали також російські музеї, передусім тодішній Музей етнографії народів СРСР у Ленінграді⁶⁴. Під час проведення постчорнобильських експедицій збір музейних експонатів на те-

⁶² *Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.)*; сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова (Москва: Индрик, 2003); *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века. Т. 1. Люди со сверхъестественными свойствами*; сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская (Москва: Языки славянских культур, 2010); *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80 – 90-х годов XX века. Т. 2: Демонологизация умерших людей*; сост. Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская (Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012); *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х гг. XX века. Т. 3. Мифологизация природных явлений и человеческих состояний*; ред.-сост. Л. Виноградова, Е. Левкиевская (Москва: Издательский дом ЯСК, 2016).

⁶³ Гілевич, “Польові етнографічні дослідження Полісся України науковцями львівського скансену,” 221–225; Верговська, “До історії створення,” 57–69.

⁶⁴ Гілевич, “Польові дослідження російських,” 39–40.

ренах Середнього Полісся посилися, проте виявлені тут пам'ятки культури й побуту потрібно було дезактивувати. І досі не вирішено проблему з розміщенням для окремого музею Полісся.

Результати польових досліджень етнологів і представників суміжних дисциплін (насамперед 1980-х – початку 2000-х років) уможливили обґрунтоване визначення місця Полісся як окремого регіону в системі історико-етнографічного районування України та його поділу на три окремі райони (Західне, Середнє та Східне), джерела якого науковці пов'язують з етнічною історією цього регіону⁶⁵.

Отже, постчорнобильські експедиції стали надзвичайно важливим етапом польових досліджень Полісся України. Нині робити висновки щодо обсягу виконаної роботи зарано, оскільки збір фактажу продовжується. Важливе наукове значення цих експедицій полягає не лише в значних обсягах проведеної збирацької роботи та кількості обстежених населених пунктів, а й, насамперед, у якості зібраного першоджерельного матеріалу, що посприяв важливим науковим відкриттям. Матеріали ж постчорнобильських експедицій з архіву ДНЦЗКСТК стануть золотим фондом українського народознавства і посядуть таке ж місце, як і матеріали етнологічних осередків ВУАН.

Як засвідчують результати польових досліджень Полісся України, у побуті та духовній культурі поліщуків збереглося багато реліктових явищ, дослідження яких дає змогу народознавцям пролити світло на низку важливих етногенетичних проблем (етногенез та етнічна історія слов'янства, зокрема й українців, міжетнічні зв'язки та впливи, генезис окремих комплексів духовної та матеріальної культури тощо), тому збирацьку роботу потрібно проводити й надалі. Щоправда, задля отримання значущих наукових результатів вона повинна бути добре зорганізованою та скоординованою, проведеною згідно із заздалегідь розробленою комплексною програмою дослідження Поліського краю, в організації процесу особлива роль належить саме ДНЦЗКСТК.

---

⁶⁵ Михайло Глушко, "Середнє Полісся у системі етнографічного районування України: локалізація, межі (За матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.)," *Вісник Львівського університету. Серія історична* 43 (2008): 15–33.

**THE PLACE OF POSTCHORNOBYL EXPEDITIONS
OF 1993–2014 YEARS IN THE FIELD ETHNOGRAPHIC
EXPLORATION OF POLISSIA OF UKRAINE
during the second half of 20th –the beginning of 21th CENTURY**

Ihor HILEVYCH

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Ethnology,

1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

In the article the periodization of field research of Polissia of Ukraine during of the second half of 20th – in the beginning of 21th c. was given. The place of postchornobyl expeditions during of 1993–2018 in the process of research of this ethnographic region was characterized. Particular attention paid to changes in the methodology of the field exploration, the expansion of themes and geography, scientific achievements. It was shown that thanks to the postchornobyl expeditions, Polissya first appeared in the center of scientific interest of Ukrainian ethnologists. According to the scale of the collectible work they have no analogues in Ukraine. In particular, during 1993–2018, about 650 locations were surveyed. Some negative aspects in the formation of a team of researchers, archiving and museography of collected ethnographic materials, their introduction into scientific circulation are pointed out.

Key words: Polissia of Ukraine, field explorations, methods, themes, traditional culture.